

Wstęp

Ciemniejsza strona imperium

Istnieje poważny problem z określeniem semantycznego pola pojęcia *imperium* – taki długi tytuł nosi wywiad z jednym z uznanych badaczy tego pojęcia, Anthonym Pagdenem¹. Opublikowany w 2005 r. w kwartalniku „Ab Imperio”, wskazywał na kwestię, która od tego czasu zyskała własną, dynamiczną historię: zmieniających się spojrzeń na to, co oznacza „imperium”, co jest wyróżnikiem jego struktury, ideologii i działania w dziejach. Czy jest to panowanie jednego centralnego ośrodka nad podporządkowanymi mu „peryferiami”? Czy raczej podzielona suwerenność w zróżnicowanym środowisku oraz służące jej instytucje? Czy istotą imperium jest przemoc (służąca utrzymaniu kontroli „centrum” nad „peryferiami”), czy raczej dobro wspólne jego mieszkańców: gwarantowana przezeń stabilność i wymiana?

Od ponad 30 lat te i podobne kwestie podejmowane są szczególnie intensywnie w kontekście historii Związku Sowieckiego i Rosji, zarówno tej sprzed 1917 r., jak i tej po roku 1991. Ta historia oczywiście trwa, nie ma końca. Podobnie jak metamorfozy pojmowania imperium. Czy imperium jest anachroniczną, starożytną w swej istocie formułą porządkowania przestrzeni w nierównoprawnych relacjach między ludzkimi grupami? Formułą, która musi ustąpić ze sceny dziejowej w końcu XX w. pod naporem demokratyzacji, globalizacji (a może, jak to niektórzy określali: glokalizacji), a Związek Sowiecki byłby ostatnim dinozaurem z tej wymierającej kategorii. Rozpad imperium byłby więc traktowany jako emancypacja podporządkowanych wcześniej peryferii, uwolnienie od ciężaru imperialnej przemocy².

¹ „There is a Real Problem with the Semantic Field of Empire...” – interview with Anthony Pagden, „Ab Imperio”, 2005, nr 1, s. 117–135.

² Zob. np. A. Kappeler, *Russland als Vielvölkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall*, München 1992; G. Hosking, *Russia: People and Empire. 1552–1917*, Cambridge 1997. Szersze

Takie spojrzenia na treść pojęcia „imperium” – przez pryzmat ofiar imperialnej ekspansji i przemocy – zdawały się przeważać w pierwszych latach tworzenia „imperiologii” (określanej równolegle jako „nowaja impierskaja istorija”) – szczególnej gałęzi studiów historyczno-politologiczno-kulturowych, jaka zaczęła wyrastać na progu lat dziewięćdziesiątych XX w. Imperialna przemoc, ekspansjonizm („objectiveless disposition on the part of the state to unlimited forcible expansion”, jak to ujmował jeszcze Joseph Schumpeter³) oraz szczególna ideologia uzasadniająca, a nawet sakralizująca ekspansję – owe aspekty uwypuklane przez część historiografii zachodniej jeszcze wcześniej, w latach zimnej wojny, pozostawały nadal elementami składowymi tworzonych wciąż definicji imperium i zjawiskami efektywnie badanymi dzięki źródłom udostępnionym po 1991 r.⁴

Stopniowo jednak coraz bardziej zniuansowane studia nad funkcjami polityki imperialnej i relacjami rozmaitych grup społecznych wobec niej przynosiły rewizję tego obrazu, a w każdym razie ujawniały coraz wyraźniejsze przesuwanie środka ciężkości badań w inną stronę. Jak daleko zaszła ta rewizja świadczyć może choćby jasna deklaracja cieszących się szczególnym prestiżem akademickim autorów nowej syntezy dziejów Rosji, Valerie Kivelson i Ronalda Grigora Suny’ego: „Zamiast widzieć imperia jako skazane na upadek, nieuchronnie zastępowane przez państwa narodowe [...], nasza książka respektuje długowieczność, trwałość i elastyczność imperiów w ich mierzeniu się z nowymi wyzwaniami w modernizującym się świecie”⁵. W samym pojęciu imperium nie okazują się już istotne, a w każdym razie nie są eksponowane ani nierówne relacje między centrum a peryferiami, ani autokratyczny charakter władzy. Znikają lub są konsekwentnie marginalizowane niemal całkowicie zagadnienia imperialnej przemocy i ekspansji. W części poświęconej historii Związku Sowieckiego brak w narracji wspomnianych autorów choćby wzmianki o pakcie Ribbentrop–Mołotow i jego skutkach dla milionów ludzi, podobnie jak nie padają w ogóle w książce takie akronimy, jak

analizy pierwszej fali studiów imperiolologicznych miałem okazję przedstawić wcześniej: zob. A. Nowak, *Od imperium do imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej*, Kraków 2004, s. 13–42; *idem*, *Imperium w rosyjskim dyskursie politycznym po 1991 roku*, w: *Dialog kultur pamięci w regionie ULB*, red. A. Nikžentaitis, M. Koczyński, Warszawa 2014, s. 283–297.

³ J. Schumpeter, *Imperialism and Social Classes*, Oxford 1951, s. 7.

⁴ Zob. np. poświęcone tej tematyce zbiory studiów badaczy z kilkunastu krajów: *Russia and Eastern Europe: Applied „Imperiology”*, ed. A. Nowak, Warszawa–Kraków 2006; *Imperial Victims – Empires as Victims: 44 Views*, ed. *idem*, Warszawa 2010; *Imperia, narody i społeczeństwa Europy Wschodniej i Środkowe na progu pierwszej wojny światowej*, red. *idem*, Warszawa 2016.

⁵ V.A. Kivelson, R.G. Suny, *Russia’s Empires*, New York–Oxford 2017.

CzK, NKWD, GUŁAG czy KGB. Druga wojna światowa zaczyna się od 22 czerwca 1941 r., od inwazji nazistowskich Niemiec na ZSRR, co pozwala zrozumieć tytuł odpowiedniego podrozdziału, w którym mieści się czas wojny i jej konsekwencje dla imperium Stalina: *From Hot War to Cold War: External Empire as Defensive Expansion* [Od wojny gorącej do zimnej: zewnętrzne imperium jako obronna ekspansja]. Ofiarą jest więc Związek Sowiecki, a Stalin prowadzi tylko „obronną ekspansję”. Autorzy podkreślają, że ostatecznie polityka narodowościowa ZSRS doprowadziła do utworzenia „zwartych, świadomych, spójnych narodów, z ich własnymi kulturalnymi i politycznymi ambicjami” (s. 348). A to rozumowanie kieruje do logicznego wniosku: imperium sowieckie przestało istnieć, ponieważ spełniło swą misję, okazało się wielkim sukcesem. „Sowieckie imperium okazało się do tego stopnia sukcesem w swym rozwojowym programie, że przekonało przeciętnych Rosjan i nie-Rosjan, iż są w stanie iść dalej w przyszłość bez paternalistycznej opieki partii” (s. 362). Współcześnie zaś tylko nacjonalistyczni sąsiedzi Rosji wyobrażają ją sobie jako imperialistyczną, piszą autorzy w roku 2017 (s. 392), choć w istocie „nie jest ani imperialistyczna, w sensie dążenia do wcielenia nowych terytoriów na drodze podboju czy przymusu, ani też nie jest powrotem do sowieckiego [defensywnego] imperializmu”⁶.

Podstawą reinterpretacji dokonanej w tej książce jest przedstawienie imperium jako trwalszej i wciąż godnej obrony alternatywy dla narodu, a nawet jako próby historycznej odpowiedzi na zagrożenia wyrastające z nacjonalizmów od XIX w. Imperializm jawi się tutaj nie jako ekspansja czy przemoc, ale jako najwyższe (najskuteczniejsze) stadium czy też formuła poskramiania nacjonalizmu. W takiej perspektywie imperium, jak piszą Kivelson i Suny, to po prostu „forma rządów sprawowanych raczej przez różnicowanie niż integrację czy asymilację” (s. 4). Przytaczam tę definicję i wynikający zeń sposób ujmowania zagadnień związanych z funkcjonowaniem imperium w historii Rosji nie jako wyjątki, ale jako typowe dla obecnej awangardy „nowej historii imperialnej”.

Za inny znamienity przykład podsumowujący jej dotychczasowe osiągnięcia służyć może dwuczęściowa synteza, stworzona przez redaktorów wspomnianego w pierwszym zdaniu kwartalnika „Ab Imperio”: Ilię Gierasimowa, Marinę Mogilner i Siergieja Glebowa⁷. Ta pełna interesujących skojarzeń i rzeczywiście

⁶ Obszerniej omawiam syntezę Kivelson i Suny’ego w: A. Nowak, *Powrót „imperium zła”. Ideologie współczesnej Rosji, ich twórcy i krytycy*, Kraków 2023, s. 256–268.

⁷ I. Gerasimov, M. Mogilner, S. Glebov, A. Semyonov, *A New Imperial History of Northern Eurasia, 600–1700. From Russian to Global History*, London–New York 2024; *eidem*, *Новая имперская история Северной Евразии*, cz. 2: *Балансирование имперской ситуации. XVIII–XX вв.*, Казань 2017.

nowatorskich interpretacji synteza w sposób konsekwentny trzyma się pewnego schematu. W jego ramach Imperium Rosyjskie okazuje się „największym sukcesem społeczno-politycznej samoorganizacji i samostrukturywania” wielkiego regionu Północnej Eurazji (cz. 2, s. 136). Sukces ten osiągnięty został ostatecznie dopiero przez Katarzynę II i był wytrwale broniony przez Mikołaja I w koniecznym dla tego sukcesu „samodzierżawnym” kształcie (cz. 2, s. 187). Według autorów ekspansja nie odgrywała w owym procesie istotnej roli. Jak piszą, bez żadnej ironii: „nie można powiedzieć, że władcy Rosji sprzeciwiali się rozszerzaniu [swego państwa] kosztem sąsiadów, ale stabilność odpowiadała im bardziej” (cz. 2, s. 138). Aż do czasu Katarzyny II właśnie nie można mówić o żadnym imperializmie, a i ten, ujawniający się dopiero w toku narzuconych Rosji wojen z Turcją, potwierdza tezę, iż petersburskie imperium występowało „w charakterze środka ostatecznej »kolektywnej globalizacji« wcześniej pólizolowanych społeczności Północnej Eurazji”, włączania ich w „europejskość” (tamże).

Swoją syntezę autorzy otwierają (w angielskim wydaniu z roku 2024) stanowczym, choć niedopasowanym do rzeczywistości drugiego roku drugiej agresji Rosji na Ukrainę, stwierdzeniem: „The political sovereignty and cultural autonomy of post-Soviet countries are indisputable” (s. 1). Kończą zaś drugą część nie mniej kategorycznymi wnioskami: „W ostatecznym rezultacie [w *konce koncow*] 1500 lat procesów samoorganizacji wewnątrznie ustrukturyzowało terytoria Północnej Eurazji i integrowało je w globalnym kontekście światowym”. Rozpad imperialnej „wspólnoty” Związku Sowieckiego okazuje się jednak z tego punktu widzenia raczej zagrożeniem niż emancypacją. To „postimperialne państwa narodowe w latach trzydziestych XX w. [...] sformowały faszystowskie genocydalne reżimy stłamszenia różnorodności” (tu chodzić może chyba tylko o Polskę, ewentualnie Litwę, Łotwę, Estonię i Finlandię – bo tylko one spośród państw powstałych wskutek rozpadu Imperium Rosyjskiego trwały w latach trzydziestych XX w. obok nowego imperium – Stalina). Co więcej, ostrzegają autorzy, „nie ma podstaw do nadziei, że postsowieckie państwa narodowe zdołają łatwo uniknąć tego zagrożenia” (cz. 2, s. 618). Śmiertelne zagrożenie ludobójstwem przychodzi więc ze strony państw narodowych, które odłączają się od imperiów (rosyjskiego, a potem sowieckiego) – tworów i fundamentów zarazem „samoorganizacji” Północnej Eurazji. To jest ostatnie zdanie całej syntezy „nowej historii imperialnej”. Jak z dumą piszą autorzy we wstępie do angielskiego wydania, ich nowatorska praca jest już znakomicie przyjęta i służy jako podręcznik studentom na uniwersytetach we współczesnej Rosji, m.in. w Moskwie, Petersburgu i Kazaniu. I zapewne będzie przyjęta podobnie w najlepszych instytucjach naukowych USA czy Europy Zachodniej.

Czy w takim razie jest sens wracać do tych aspektów historii imperiów rosyjskich i sowieckiego, które z perspektywy nowych, tak śmiało formułowanych syntez wydają się już staromodne, albo wręcz nienaukowe? A więc do historii organizowanej przez centra imperialne przemocy wobec „własnej” ludności i wobec sąsiadów; do gry politycznej, propagandowej i w końcu militarnej, służącej zewnętrznej ekspansji; do ideologii (i historiografii) uzasadniających również takie funkcje imperium i skutecznie, rozmaitymi środkami przekazu, mobilizujących emocje i świat wyobrażeń swoich adresatów? Do historii relacji między imperiami a tworzącymi się i zmieniającymi w czasie identyfikacjami zbiorowymi, konkurencyjnymi wobec imperialnego ładu, w której to historii role nie są z góry rozdane – ani na korzyść „dobrego imperium” przeciw np. „złym narodom” czy nacjonalizmom, ani odwrotnie? Czy jest sens wracać do pytania o miejsce i znaczenie imperializmu w dziejowym rozwoju imperiów rosyjskich (i sowieckiego)?

Wielu badaczy, nie tylko w krajach „postsowieckich” czy „postimperialnych”, ale na całym niemal świecie, gdzie tylko budzi zainteresowanie historia Rosji (Europy Wschodniej, Północnej Eurazji, jakkolwiek byśmy nie nazwali większego lub mniejszego obszaru tych badań), odpowiada na owe pytania swoimi studiami. Intencją programu akademickiego, którego pierwszym owocem jest niniejszy tom, jest próba lepszego poznania tego szybko rosnącego dorobku, jak również stworzenie szansy spotkania i wymiany pomysłów, interpretacji, perspektyw metodologicznych między jak najszerszym kręgiem uczestników. Intencję tę wytycza również chęć udziału w dyskusji z zaprezentowanymi tutaj skrótowo i schematycznie tezami „najnowszej historii imperialnej” – bo tylko przez dyskusję, krytykę i wymianę poglądów rozwinąć się może poznanie rzeczywistości, którą się zajmujemy.

Wspomniany program, od wiosny 2023 r. realizowany w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk w oparciu o dotację Ministerstwa Edukacji i Nauki, nosi tytuł: „Oblicza i metamorfozy imperiów rosyjskich (333 lata: 1689–2022)”. Kontynuuje on prace badawcze prowadzone w Instytucie w ramach Pracowni Historii Europy Wschodniej i Studiów nad Imperiami XIX i XX wieku od blisko dwudziestu lat, owocujące wcześniej m.in. kilkoma konferencjami międzynarodowymi i pokonferencyjnymi tomami⁸. Teraz, wychodząc od diagnozy aktualnego stanu badań historycznych nad imperializmem rosyjskim w okresie od końca XVII do początku XXI w., chcemy dzięki temu programowi dać jeszcze jeden impuls do refleksji

⁸ Zob. wyżej przyp. 4. Obecny skład osobowy zespołu i pełny zakres jego planów znaleźć można na stronie Instytutu Historii PAN: <https://ihpan.edu.pl/struktura/zaklady-naukowe/zespol-do-badan-porownawczych-nad-imperializmem-rosyjskim/>.

akademickiej m.in. właśnie poprzez serię nowych konferencji, poświęconych różnym aspektom interesującego nas tematu.

W roku 2023 udało się zorganizować i przeprowadzić dwie takie konferencje. Pierwsza odbyła się w dniach 22 i 23 czerwca w Warszawie pod tytułem: „Means and ways of empires: ideologies and political practices of the Russian/Soviet/Russian states between 1689 and 2022”. Przedstawiło na niej swoje referaty 22 badaczy: z Białorusi (historyk pracujący w Polsce), Czech, Litwy, Niemiec, Polski, Rosji, wreszcie z USA. Druga konferencja również odbyła się w Warszawie, w dniach 11 i 12 grudnia 2023 r., a jej tematem były „Spatial dimensions of Russian and Soviet Imperial Ideologies and Practices (1689–2023)”. Badacze z dziesięciu krajów (Estonii, Kazachstanu, Litwy, Mołdawii, Niemiec, Polski, Turcji, Ukrainy, USA, Wielkiej Brytanii; tekst do przygotowywanego tomu pokonferencyjnego dosłała również badaczka z Australii) przedstawili łącznie 26 referatów.

* * *

Niniejszy tom zawiera studia zaprezentowane w czasie pierwszej z tych konferencji. Przedstawiamy je w innym układzie niż w trakcie samych obrad – tym razem zasadniczo chronologicznym: od końca XVII w. do początku XXI stulecia. Jednak jako inspirujące dla badaczy wszystkich tych okresów wprowadzenie traktujemy część pierwszą, poświęconą ogólniejszej refleksji metodologicznej nad dorobkiem „imperiologii” ostatnich lat. Teksty ujęliśmy w pięciu blokach tematycznych: *I. Zrozumieć Rosję*, *II. Polityka rosyjska na dawnych terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów – aspekt porównawczy*, *III. Narzędzia oddziaływania imperium*, *IV. Wizje imperium* i *V. Rosja w Azji*.

Tom otwiera dział zatytułowany *Zrozumieć Rosję*. Jako pierwszy swoje rozważania – z punktu widzenia teorii politologicznych – prezentuje Jan Holzer (Uniwersytet Masaryka w Brnie) w artykule *Przemijające narracje? Koncepcja imperializmu i debata na temat reżimów niedemokratycznych (i nie tylko)*. Krytycznie analizuje w nim rolę, jaką pojęcie „imperializm” odgrywa w debacie nauk politycznych o niedemokratycznych reżimach. Stwierdza, że niestety niezbyt wielką, gdyż „współczesna politologia preferuje postrzeganie imperializmu jako przede wszystkim dziedzictwa Zachodu”, a także odrzuca wcześniej przyjmowane rozróżnienie autorytaryzmu (nieekspansywnego) i nastawionego na ekspansję totalitaryzmu. Za istotne, a niedostatecznie rozwinięte w badaniach uznaje pytanie: czy imperialna polityka jest w przypadku Rosji elementem ideologii, czy raczej mentalności? Następnie Dariusz Staliūnas z Instytutu Historii Litwy w Wilnie niezwykle wnikliwie przypatruje się relacji między imperium a tworzącymi się w jego obrębie grupowymi identyfikacjami narodowymi w światowej historiografii. Poddaje krytycznej

analizie zwłaszcza utrwalony w „najnowszej imperiologii” pogląd o stworzeniu przez rywalizację rosyjskiej polityki imperialnej z elementami polskiego panowania kulturowo-ekonomicznego na ziemiach litewsko-ruskich w XIX w. „swego rodzaju niszy”, która miała okazać się korzystna dla krystalizujących się w tym regionie narodów ukraińskiego, białoruskiego i litewskiego. W polityce imperialnej Rosji dostrzega raczej przyczynę opóźnienia poszczególnych ruchów narodowych na tym terenie. Jak pisze: „Teoria »niszy« (»małe narody« wygrały wskutek konfliktu między »wielkimi« gracjami) jest nie tylko słabo uzasadniona, ale można też znaleźć więcej argumentów na poparcie tezy przeciwnej (np. Litwini, Białorusini i Ukraińcy ucierpieli właśnie z powodu antypolskiej polityki Rosji, czasem nawet bardziej niż sami Polacy)”. Z kolei Marek Kornat (Instytut Historii PAN/Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego) przypomina opinie dyplomacji polskiej II Rzeczypospolitej o polityce zagranicznej państwa sowieckiego: od pokoju ryskiego w 1921 r. do zawarcia paktu o nieagresji w lipcu 1932 r. W tej analizie widać nie tyle polską „perspektywę imperialną”, ile raczej poczucie zagrożenia odbudowującej niepodległość Polski przez sowieckie państwo jako mocarstwo rewizjonistyczne wobec systemu wersalskiego, gotowe do współpracy z drugim imperium rewizjonistycznym – Niemcami, a zarazem mające do dyspozycji nowe narzędzia dywersji wobec sąsiadów, takie jak ruch komunistyczny sterowany z Moskwy.

W kolejnych częściach przedstawione zostają konkretne przypadki i przejawy rosyjskiej polityki imperialnej w poszczególnych wiekach. W części drugiej pięć studiów poświęconych jest polityce rosyjskiej „długiego wieku XVIII” – od objęcia władzy przez Piotra I do śmierci Pawła I – na terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów w aspekcie porównawczym. W świetle przywołanych wyżej tez „nowej historii imperialnej Północnej Eurazji”, które kwestionują w ogóle istnienie ekspansjonizmu w polityce rosyjskiej przed Katarzyną II, a samo pojęcie imperializmu ograniczają wyłącznie do włączania terytoriów sąsiednich państw bezpośrednio do imperium, szczególnie potrzebne wydaje się przypomnienie polityki budowania „imperium zewnętrznego”: sieci wpływów i metod kontroli nad innymi państwami, formalnie odrębnymi od Rosji. Historia opanowania Rzeczypospolitej polsko-litewskiej takimi wpływami, w szczególności za panowania Piotra I, a potem jego córki, Elżbiety, choć analizowana w ostatnich latach bardzo drobiazgowo m.in. przez Piotra Burdowicza-Nowickiego i moskiewskiego badacza, Borysa Nosowa⁹, wciąż dostarcza pod tym względem niezwykle interesującego materiału.

⁹ Zob. J. Burdowicz-Nowicki, *Piotr I, August II i Rzeczpospolita, 1697–1706*, Kraków 2010; B.B. Носов, *Установление российской господства в Речи Посполитой. 1756–1768 гг.*, Москва 2004.

W części tej poznajemy ciekawe nowe interpretacje, które dzięki wieloletnim kwerendum w archiwach rosyjskich wydobywa Urszula Kosińska (Uniwersytet Warszawski), przedstawiająca mechanizmy polityki imperialnej w Polsce od Piotra I do Anny Iwanowny (1697–1740) oraz Andrei Matsuk (Instytut Historii PAN) w artykule *Polityka Rosji po organizacji stronnictwa prorosyjskiego w Rzeczypospolitej w latach 1734–1735*. Tomasz Szwaciński (Biblioteka Narodowa, Warszawa) zajmuje się punktem zwrotnym kryzysu sojuszu rosyjsko-brytyjskiego w trakcie „rewolucji dyplomatycznej” w 1756 r., w przededniu wojny siedmioletniej. Dorota Dukwicz (Instytut Historii PAN) wskazuje z kolei na *Prestiż jako ważny czynnik w polityce imperialnej Rosji Katarzyny II na przykładzie tzw. sprawy dąsydenckiej w Rzeczypospolitej*, zaś Ewa Zielińska (Instytut Historii PAN) w swoim studium przypadku, zatytułowanym *Cena niesuwerenności – Rzeczypospolita wobec przełomu stosunków rosyjsko-austriackich w świetle sprawy barona Karla Juliusa 1779–1781*, odsłania kwestię negocjowania wpływów dwóch sąsiednich imperiów.

Część kończą dwa studia dotyczące „długiego wieku XIX” (od roku 1801 do I wojny światowej). Theodore R. Weeks (Uniwersytet Południowego Illinois w Carbondale) analizuje zjawisko, które w tytule swojego studium nazwał „Logiką i szaleństwem polityki imperialnej” – uporczywe niedostrzeżenie, a przynajmniej niedocenianie przez petersburskie elity władzy (w latach 1863–1915) problemu formującej się odrębnej ukraińskiej tożsamości. Stanisław Wiech (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach) przypomina natomiast tworzone w okresie panowania Aleksandra III koncepcje masowych przesiedleń w kreowaniu „rosyjskiej przestrzeni” i „rosyjskiego świata”. Bada przewidywane w ich ramach mechanizmy dyskryminacji, wykluczenia, izolacji, degradacji, wypędzenia, uzasadniane „misją cywilizacyjną” oraz strategiami obrony przed wewnętrznymi i zewnętrznymi wrogami. Podstawą jego analizy jest mało znany projekt przedstawiony w 1885 r. przez warszawskiego generała-gubernatora Iosifa Hurkę przejścia przez Rosjan niemal wszystkich polskich majątków ziemskich, jakie znajdowały się w prawobrzeżnej względem Wisły części Królestwa Polskiego, oraz późniejsze o cztery lata zalecenie ministra spraw wewnętrznych Iwana Durnowa w sprawie masowych przesiedleń byłych unitów i katolików. Profesor Wiech ukazuje politykę religijną imperium tego okresu, łącząc ją z kwestią kompleksowego ograniczenia wpływów ludności katolickiej i narodowości polskiej w guberniach zamieszkałych przez byłych wyznawców Kościoła greckokatolickiego, oficjalnie włączonych w 1875 r. do Kościoła prawosławnego. Zwraca również uwagę na pojawiające się w tych latach projekty i wezwania urzędników rosyjskich najwyższego szczebla, by „rozwiązać ostatecznie” również „kwestię żydowską” i „oczyścić przestrzeń rosyjską” z *inorodców*.

Cześć trzecia tomu składa się z pięciu studiów analizujących narzędzia oddziaływania imperium. Otwiera ją tekst wybitnego znawcy innego aspektu polityki polskiej tego okresu, tzw. prometeizmu, Zaura Gasimova (Turkish-German University, Istanbul), który odchodzi jednak od tej tematyki, by skupić się na przykładzie funkcjonowania stosunkowo nielicznej grupy narodowościowej – Tatarów polskich – w systemie państwa wieloetnicznego, jakim była II Rzeczpospolita. Studium zatytułowane *Wspólny język, różne wyznania, hybrydowa tożsamość* daje interesujący przyczynek do szerszej dyskusji nad wprowadzonym przez Tarę Zahrę pojęciem „national indifference”, pozwalającej przemyśleć tak często przyjmowany w badaniach nad kwestią narodowościową w imperiach podział wzdłuż osi: grupy (językowe, religijne, kultury) „uciśnione” i „uciskające”. Przykład Tatarów polskich, religii muzułmańskiej, języka polskiego posłużyć może – w intencji autora – również do porównań z sytuacją różnych grup etniczno-religijnych (narodowości) w kolejnych formach istnienia imperium rosyjskiego/sowieckiego. Bartłomiej Gajos (Centrum Dialogu im. Juliusza Mieroszewskiego) spogląda na konkretny przypadek Gleba Rara (Rahra) – swoistego łącznika między ideologiami powstającymi w kręgu rosyjskiej konserwatywnej emigracji (NTS, Iwan Iljin) a koncepcjami politycznymi epoki Putina. Z kolei tekst Michała Wojnowskiego (badacz niezależny z Warszawy) przedstawia inne ogniwo pośrednie między epoką Związku Sowieckiego a politycznymi technologiami Rosji współczesnej. We frapującym szczegółami biograficznymi i głębią intelektualnej analizy studium o Moskiewskim Kole Metodologicznym i jego wpływie na teorię i praktykę socjotechniki w Federacji Rosyjskiej, autor ukazuje, jak z nieformalnej grupki logików pod kierunkiem filozofa Georgija Szczedrowickiego (a początkowo Aleksandra Zinowiewa) tworzy się od końca lat pięćdziesiątych XX w. ośrodek refleksji nad nowymi technikami sterowania społeczeństwem i manipulowania przeciwnikami w imperialnej polityce globalnej. Z tej „szkoły” wyjdzie m.in. koncepcja zarządzania refleksyjnego, stworzona przez Władimira Lefewra (psychologa i matematyka, ucznia Szczedrowickiego). Jak wykazuje Wojnowski, znalazła ona zastosowanie w wojskowości i działaniach aktywnych, zwłaszcza w dezinformacji, prowadzonych przez organy bezpieczeństwa ZSRR i jest kontynuowana po 1991 r., m.in. za pośrednictwem Stowarzyszenia Polityki Zagranicznej (z udziałem m.in. Piotra Szczedrowickiego, syna założyciela Koła, a także Gleba Pawłowskiego). Problem zmiany i kontynuacji między strukturami politycznymi, ideologiami, praktykami działania i mentalnością w kolejnych formach istnienia Rosji od XVIII do XXI w. niewątpliwie znajduje w prezentowanym tomie warte rozważenia przypadki i analizy.

Ważnym polem obserwacji rosyjskich ideologii imperialnych w XX w. jest dla badaczy tej tematyki również myśl polityczna i publicystyka emigracji.

Tego obszaru dotyczy studium Łukasza Dryblaka (Instytut Historii PAN). Bada on tworzenie obrazu Polski w publicystyce rosyjskiej emigracji okresu II wojny. Faszyzm, antysemityzm i nacjonalizm – do tego przede wszystkim sprowadza się budowany w niej stereotyp Polski walczącej w czasie wojny o niezależność od III Rzeszy i państwa Stalina. Aspiracje niepodległościowe „małych narodów” (nie tylko Polski, ale także republik nadbałtyckich) przedstawiane są w tej perspektywie konsekwentnie jako główne zagrożenie nie tylko dla przyszłej Rosji, lecz również dla stabilności Europy i świata. A pośrednio – uzasadnienie dla powierzenia tego obszaru „opiece” odrodzonej Rosji. Ważki temat – *Międzynarodówka Komunistyczna jako narzędzie polityki imperialnej Rosji sowieckiej w latach 1919–1943. Głos w dyskusji* – prezentuje tekst Pawła Libery (Instytut Historii PAN), stanowiący nie tylko przegląd najnowszych badań światowej historiografii tego tematu, ale również oryginalną propozycję interpretacyjną.

Spojrzenie na analizowany problem z perspektywy zewnętrznej umożliwiają studia zaprezentowane w części poświęconej wizjom imperium. Imperium Rosyjskie (czy sowieckie) nie jest nich przedstawione jako podmiot, ale przedmiot obserwacji czy swoistej politycznej dekonstrukcji dokonywanej z zewnątrz, zarówno w sensie geopolitycznym, jak i ideowym. Część tę otwiera tekst Aleksandra Łaniewskiego (Instytut Historii PAN), *Anarchiści i wojny imperiów. Historia pewnego dylematu (1914/2023)*. Jak anarchizm, zgodnie ze swoją doktryną i tradycją, skierowany przeciwko każdemu uciskowi utożsamianemu z państwem jako takim, reaguje na starcie imperium z innymi państwami? Czy rozróżnia „mniejsze” i „większe” zło wśród walczących między sobą wielkich struktur politycznych? Autor analizuje to interesujące zagadnienie, porównując reakcję Piotra Kropotkina na wejście Imperium Rosyjskiego do I wojny światowej z perspektywą postsowieckich anarchistów, którzy odrzucają pacyfizm i bronią podmiotowości Ukrainy w konflikcie z Rosją. Choć, jak pisze autor, „patrzą na NATO podobnie jak na Imperium Rosyjskie w 1914 r. patrzył Kropotkin – ten twór musi zniknąć, gdyż jest strukturą militarną, hierarchiczną i imperialną”, to w trwającej wojnie opowiadają się po stronie stawiającego opór rosyjskiemu imperializmowi narodu Ukrainy, „który właśnie teraz walczy nie tylko o rację własnego bytu, ale o nową jakość przyszłego ustroju społecznego w całym regionie, z możliwością urzeczywistnienia demokracji bezpośredniej i sprawiedliwości społecznej”.

Kolejny tekst w tej części, autorstwa Marka Wojnara (Instytut Studiów Politycznych PAN), analizuje idee podziału Rosji w ukraińskiej myśli politycznej w latach 1918–1941. Imperium rosyjskie jako problem do rozwiązania przez jego rozbitcie wzdłuż szwów etnicznych, ale także w oparciu o „argumenty” rasowe i geopolityczne – to istotne wątki koncepcji, od Mykoły

Michnowskiego po Jurija Łypę. Autor studium ukazuje je w kontekście rozwoju fantazji o wielkim imperium Ukrainy w części szerokiego spektrum myśli politycznej, podkreślając jednocześnie, że ukraińska idea podziału Rosji przyjmowała także formy nieimperialne (na prawym skrzydle eserowców i kontynuatorów politycznej spuścizny Ukraińskiej Republiki Ludowej). Czy odpowiedzią na imperializm rosyjski muszą być imperialne wizje sąsiadów, tworzących lub odtwarzających swoje struktury państwowe w chwilach kryzysu rosyjskiego centrum? To jeszcze jedno istotne pytanie, jakie rodzi lektura tekstów zebranych w tomie. Część tę zamyka tekst Borysa Sokołowa (badacz niezależny z Moskwy) o charakterze błyskotliwej syntezy, ujmującej najważniejsze warianty ideologii imperialnej w Rosji i Związku Sowieckim – od roku 1900 do 1953. Szczególnie frapujące wydaje się jego spojrzenie na przejścia od nienarodowej do narodowej ideologii imperialnej w końcowych latach caratu oraz od imperialnego internacjonalizmu do rosyjskiego imperialnego nacjonalizmu w pierwszych dekadach istnienia państwa sowieckiego i nieudane próby tworzenia nieimperialnego nacjonalizmu rosyjskiego po roku 1945.

Również syntetyczny wymiar ma tekst, który otwiera ostatnią część tomu, poświęconą Rosji w Azji. Hiroaki Kuromiya (Uniwersytet Indiany) w artykule *Rosyjski/sowiecki imperializm widziany z Pacyfiku* obejmuje jeszcze szersze niż u Sokołowa spektrum chronologiczne, aż po XXI w. Skupiając się na jednym, dalekowschodnim wektorze polityki imperialnej Rosji/ZSRS, ukazuje jego znaczenie jako swego rodzaju poligonu rozwiązań stosowanych następnie na europejskim teatrze ekspansji Moskwy. Uwypukla także powtarzające się w strategii owej ekspansji techniki kamuflażu, subwersji i dezinformacji. Rosyjska badaczka Swietłana Mulina (Omski Państwowy Uniwersytet Techniczny) podejmuje temat „praktyk prawnych” imperium w odniesieniu do konfederatów barskich, czyli grupy 5–10 tys. konfederatów barskich wziętych do niewoli przez armię Katarzyny II w formalnie niepodległej i nieprowadzącej wojny z Rosją Rzeczypospolitej, a następnie wcielanych do wojska rosyjskiego (głównie do służby w garnizonach w zachodniej Syberii) na podstawie ukazów imperatorowej i rozporządzeń Senatu Imperium. Jakże różnorodne okazują się w ukazanych tutaj przypadkach sposoby przejawiania i uzasadniania praktyk imperialnych Rosji XVIII stulecia, łączące elementy dyplomacji, propagandy, militarnej i policyjnej przemocy i prawnych eksperymentów...

Tom zamyka tekst Jerzego Rohozińskiego (Instytut Pileckiego), który koncentruje swoje badania na środkowoazjatyckim regionie tzw. Głodnego Stepu (tereny w południowym Kazachstanie, Uzbekistanie i Tadżykistanie). Analizuje stosowane na tym obszarze metody polityki kolonizacyjnej – od końca XIX w. po masowe deportacje ludności na ten teren w latach stalinowskich, ale

przede wszystkim uwypukla ciągłość celów gospodarczo-społecznych tej polityki (zwiększanie areału upraw bawełny) i sposobów ideologicznego uzasadnienia jej metod „misją cywilizacyjną” i „pionierską” mitologią.

Na tym kończy się narracja ostatniego tekstu niniejszego tomu. Rzecz jasna, nie zamyka to dyskusji nad imperializmem rosyjskim ani jego badawczych analiz. Pozwalam sobie rekomendować niniejszą publikację uwadze wszystkich zainteresowanych przeszłością i teraźniejszością Rosji, „Północnej Eurazji”, „Europy Wschodniej”, jak również porównawczą historią imperiów i imperializmów. Parafrazując cytowaną wyżej definicję imperium Valerie Kivelson i Ronalda G. Suny’ego, powiedzieć można, że studia nad imperiami powinny ukazywać istotnie „raczej zróżnicowanie niż integrację czy asymilację” – integracje do jednego, obecnie dominującego (imperialnie?) modelu. Imperializm w jego „tradycyjnych” formach: ekspansji, przemocy, tłumienia tożsamości grupowych, rywalizujących z nim lub podważających jego „stabilność” – to nadal ważna część tych studiów. I nadal powinna być rozwijana, czemu właśnie służyć mają konferencje i tomy, w których spotykają się różne perspektywy badawcze, konteksty interpretacyjne i ludzkie indywidualności, skupione wspólnymi zainteresowaniami.

Uwaga techniczna: prezentujemy w tym tomie teksty, które uczestnicy konferencji nadesłali do publikacji. Brakuje zatem, czego żałujemy bardzo, trzech interesujących referatów, które oprócz tutaj zebranych, zostały wygłoszone w trakcie obrad: Katarzyny Błachowskiej (Uniwersytet Warszawski), *U podstaw ideologii państwowej Imperium Rosyjskiego: koncepcja „świata ruskiego” Michaiła Pogodina*, Henryka Głębockiego (Uniwersytet Jagielloński/Instytut Pamięci Narodowej), *Geopolityka konfliktu polsko-rosyjskiego w epoce powstania styczniowego z perspektywy imperium*, oraz Mikołaja Banaszkiwicza (Biblioteka Narodowa, Polska), *Liberalna wizja rozwiązania kwestii polskiej w dobie postyczniowej (publicystyka gazety „Sankt-Pietierburgskije Wiedomosti”)*. Wszystkie nadesłane teksty drukujemy w takich językach, w jakich zostały przygotowane, to jest po polsku, angielsku i rosyjsku – uznając, że te trzy języki są dla potencjalnych odbiorców niniejszej publikacji niejako naturalnym „środowiskiem poznawczym”.

Andrzej Nowak

Kraków–Warszawa, 31 stycznia 2024 r.

Introduction

The Darker Side of the Imperium

‘There is a Real Problem with the Semantic Field of Empire’ is the long title of an interview with one of the outstanding scholars of the idea, Anthony Pagden.¹ Published in 2005 in the quarterly journal *Ab Imperio*, it pointed to an issue that has since gained its dynamic history: changing perspectives on what ‘empire’ means, a distinctive feature of its structure, ideology, and action in history. Is it the rule of one pivotal centre over its subordinate ‘peripheries’? Or is it divided sovereignty in a diverse environment and the institutions that serve it? Is the essence of empire violence (to maintain the control of the ‘centre’ over the ‘periphery’) or rather the common good of its inhabitants: the stability and exchange it guarantees?

For more than thirty years, these and similar questions have been addressed with particular intensity in the context of the history of the Soviet Union and Russia, both pre-1917 and post-1991. This history is, of course, ongoing, with no end in sight. So is the metamorphosis of the understanding of empire. Is empire an anachronistic, essentially ancient formula for ordering space in the unequal relations between human groups? A formula that must fade away as we approach the twenty-first century due to the rise of democracy, globalisation (or, as some have called it, glocalisation), and the collapse of the Soviet Union would be the last remnant of an outdated era. The breakup of the empire would then be interpreted as the liberation of the previously subordinate regions, freeing them from the burden of imperial violence.²

¹ „There is a Real Problem with the Semantic Field of Empire...” – interview with Anthony Pagden, „Ab Imperio”, 2005, no. 1, pp. 117–135.

² See, for example, A. Kappeler, *Russland als Vielvölkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall*, München 1992; G. Hosking, *Russia: People and Empire. 1552–1917*, Cambridge 1997.

Such perspectives on the content of the concept of ‘empire’ – through the prism of the victims of imperial expansion and violence – seemed to prevail in the early years of the establishment of ‘imperiology’ (referred to in parallel as *novaya impierskaya istorija*), a particular branch of historical-political-cultural studies that began to emerge on the threshold of the 1990s. Imperial violence, expansionism (“objectiveless disposition on the part of the state to unlimited forcible expansion”, as Joseph Schumpeter put it³) and a particular ideology justifying and even sacralising expansion – these aspects, highlighted by a section of Western historiography even earlier, during the years of the Cold War, continued to be components of definitions of empire which were still being created and phenomena effectively studied thanks to sources made available after 1991⁴.

Gradually, however, increasingly nuanced studies of the functions of imperial politics and the relations of various social groups brought about a revision of this picture, or at least revealed an increasingly pronounced shift in the centre of gravity of research in a different direction. Just how far this revision has gone can be seen from an explicit declaration by the authors of the new synthesis of Russian history, Valerie Kivelson and Ronald Grigor Suny, who enjoy particular academic prestige: as they claim, rather than seeing empires as doomed to decline, inevitably replaced by nation-states, their book respects the longevity, durability and flexibility of empires as they face new challenges in a modernising world.⁵ Neither the unequal relations between centre and periphery nor the autocratic nature of power turn out to be relevant in the very notion of empire anymore, or in any case, are exposed. Issues of imperial violence and expansion disappear or are consistently marginalised almost entirely. The section on the history of the Soviet Union lacks even a mention of the Molotov–Ribbentrop Pact and its effects on millions of people in the narrative of the authors mentioned above, just as acronyms such as ChK, NKVD, GULAG or KGB are not noted at all in the book.

I have already presented broader analyses of the first wave of imperiological studies, see: A. Nowak, *Od imperium do imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej*, Kraków 2004, pp. 13–42; *idem*, *Imperium w rosyjskim dyskursie politycznym po 1991 roku*, in: *Dialog kultur pamięci w regionie ULB*, ed. A. Nikžentaitis, M. Koczyński, Warszawa 2014, pp. 283–297.

³ J. Schumpeter, *Imperialism and Social Classes*, Oxford 1951, p. 7.

⁴ See, for instance, collections of studies on the subject by researchers from more than a dozen countries: *Russia and Eastern Europe: Applied „Imperiology”*, ed. A. Nowak, Warszawa–Kraków 2006; *Imperial Victims – Empires as Victims: 44 Views*, ed. *idem*, Warszawa 2010; *Imperia, narody i społeczeństwa Europy Wschodniej i Środkowe na progu pierwszej wojny światowej*, ed. *idem*, Warszawa 2016.

⁵ V.A. Kivelson, R.G. Suny, *Russia’s Empires*, New York–Oxford 2017.

The Second World War begins on 22 June 1941, with the invasion of the USSR by Nazi Germany, which makes it possible to understand the title of the relevant subsection, which encapsulates the timing of the war and its consequences for Stalin's empire: 'From Hot War to Cold War: External Empire as Defensive Expansion'. Thus, the Soviet Union was the victim, and Stalin was only conducting a 'defensive expansion'. The authors emphasise that the USSR's nationality policy ultimately created "compact, conscious, coherent nations with their own cultural and political agendas" (p. 348). This reasoning directs to a logical conclusion: the Soviet Empire ceased to exist because it had fulfilled its mission and proved to be a great success. The Soviet Empire proved so successful in its developmental agenda that it convinced average Russians and non-Russians alike that they were capable of moving on into the future without the paternalistic tutelage of the party (p. 362). Today, however, only Russia's nationalist neighbours imagine Russia as imperialist, the authors write in 2017, although, in fact, it is neither imperialist, in the sense of seeking to incorporate new territories by conquest or coercion, nor is it a return to Soviet [defensive] imperialism (p. 392).⁶

The basis of the reinterpretation made in this book is the presentation of empire as a more durable and still defensible alternative to the nation-state and even as an attempt at a historical response to the threats growing out of nationalisms since the 19th century. Imperialism appears here not as expansion or violence but as the highest (most effective) stage or formula for taming nationalism. In this perspective, as Kivelson and Suny write, empire is a form of rule "exercised through difference rather than through integration or assimilation" (p. 4). I cite this definition and the resulting way of framing issues related to the functioning of empire in Russian history not as exceptions but as typical of the current vanguard of the 'new imperial history'.

The two-part synthesis produced by the editors of the quarterly *Ab Imperio* mentioned in the first sentence may serve as another notable example summarising its achievements to date: Ilya Gerasimov, Marina Mogilner, and Sergei Glebov.⁷ Ingrained with interesting associations and innovative interpretations, this synthesis consistently adheres to a pattern. Within its framework, the Russian Empire turns out to be the greatest success of socio-political self-organisation and self-structuring of the great region of Northern Eurasia

⁶ I discuss Kivelson and Suny's synthesis at greater length in: A. Nowak, *Powrót "imperium zła". Ideologie współczesnej Rosji, ich twórcy i krytycy*, Kraków 2023, pp. 256–268.

⁷ I. Gerasimov, M. Mogilner, S. Glebov, A. Semyonov, *A New Imperial History of Northern Eurasia, 600–1700. From Russian to Global History*, London–New York 2024; *eidem*, *Новая имперская история Северной Евразии*, part 2: *Балансирование имперской ситуации. XVIII–XX вв.*, Казань 2017.

(part 2, p. 136). This success was only finally achieved by Catherine II and was assiduously defended by Nicholas I in the ‘self-rule’ necessary for this success (part 2, p. 187). According to the authors, expansion did not play an important role in this process. As they write, without any irony, it cannot be said that Russia’s rulers opposed expanding [their state] at the expense of their neighbours, but stability suited them better (part 2, p. 138). Until the time of Catherine II, no imperialism could be said to have taken place. Even this imperialism, which only became apparent in the course of the wars with Turkey imposed on Russia, confirms the thesis that the St Petersburg empire acted as a means of ultimate “collective globalisation” of the previously semi-isolated communities of Northern Eurasia, incorporating them into ‘Europeanness’ (*ibidem*).

The authors open their synthesis (in the English edition of 2024) with an emphatic, albeit mismatched to the reality of the second year of Russia’s second aggression against Ukraine, stating: “The political sovereignty and cultural autonomy of post-Soviet countries are indisputable” (p. 1). In turn, they end the second part with no less categorical conclusions: “In the final outcome [*v kontse kontsov*], 1500 years of self-organisation processes have internally structured the territories of Northern Eurasia and integrated them into the global world context”. However, the disintegration of the imperial ‘community’ of the Soviet Union turns out to be a threat rather than an emancipation from this point of view. It was “the post-imperial nation-states in the 1930s. [...] formed fascist genocidal regimes of suppression of diversity” (here, perhaps, only Poland, possibly Lithuania, Latvia, Estonia and Finland – because they were the only ones among the states formed as a result of the break-up of the Russian Empire that lasted alongside Stalin’s new empire in the 1930s). Moreover, the authors warn, “there is no reason to hope that the post-Soviet nation-states will be able to avoid this threat easily” (part 2, p. 618). The mortal threat of genocide thus comes from nation-states that disengage from the empires (Russian and then Soviet) – the creations and foundations of the ‘self-organisation’ of Northern Eurasia. This is the final sentence of the ‘new imperial history’ synthesis. As the authors proudly write in the introduction to the English edition, their innovative work is already excellently received and serves as a textbook for students at universities in contemporary Russia, including Moscow, St Petersburg, and Kazan. And it is likely to be received similarly at the best academic institutions in the USA or Western Europe.

Is there any point, then, in returning to those aspects of the history of the Russian and Soviet empires which, from the perspective of the new syntheses so boldly formulated, already seem old-fashioned or even unscientific?

To the history of the violence organised by the imperial centres against their 'own' population and against their neighbours; to the political, propagandistic and ultimately military game for external expansion; to the ideologies (and historiographies) that also justify such functions of empire and effectively, through various media, mobilise the emotions and imaginary world of their addressees? To the history of the relationship between empires and the collective identifications that form and change over time in competition with the imperial order, in which the roles are not distributed in advance – neither in favour of the 'good empire' against, for example, 'bad nations' or nationalisms, nor vice versa? Is there any point in returning to the question of the place and significance of imperialism in the historical development of the Russian (and Soviet) empires?

Many scholars, not only in the 'post-Soviet' or 'post-imperial' countries but almost all over the world, wherever there is interest in the history of Russia (Eastern Europe, Northern Eurasia, whatever we may call the larger or smaller area of this research), answer these questions with their studies. The intention of the academic programme, of which this volume is the first fruit, is to try to make this rapidly growing body of work better known and to provide an opportunity for the broadest possible circle of participants to meet and exchange ideas, interpretations, and methodological perspectives. This intention is also guided by the desire to participate in discussion with the theses of 'recent imperial history' presented here briefly and schematically – because only through discussion, criticism and exchange of views can knowledge of the reality we are dealing with develop.

The programme mentioned above, which has been carried out at the Tadeusz Manteuffel Institute of History of the Polish Academy of Sciences since spring 2023 based on a grant from the Ministry of Education and Science, is entitled: 'The Faces and Metamorphoses of the Russian Empires (333 years: 1689–2022)'. It continues the research work carried out at the Institute within the framework of the Section for the History of Eastern Europe and the Empires of the 19th and 20th Centuries for nearly twenty years, previously bearing fruit, among other things, in several international conferences and post-conference volumes.⁸ Now, starting from a diagnosis of the current state of historical research on Russian imperialism in the period from the end of the seventeenth to the early twenty-first century,

⁸ See footnote 4 above. The current composition of the team and the full range of its plans can be found on the website of the Institute of History of the Polish Academy of Sciences: <https://ihpan.edu.pl/struktura/zaklady-naukowe/zespol-do-badan-porownawczych-nad-imperializmem-rosyjskim/>.

we want to give another impetus to academic reflection through this programme, among other things, precisely through a series of new conferences devoted to various aspects of the topic of interest.

In 2023, we were able to organise and hold two such conferences. The first took place on 22 and 23 June in Warsaw under the title: ‘Means and Ways of Empires: Ideologies and Political Practices of the Russian/Soviet/Russian States Between 1689 and 2022’. Twenty-two researchers presented their papers there: from Belarus (a historian working in Poland), the Czech Republic, Lithuania, Germany, Poland, Russia and, finally, the USA. The second conference also took place in Warsaw on 11 and 12 December 2023, and its theme was ‘Spatial Dimensions of Russian and Soviet Imperial Ideologies and Practices (1689–2023)’. Researchers from ten countries (Estonia, Kazakhstan, Lithuania, Moldova, Germany, Poland, Turkey, Ukraine, the USA, and the UK; a researcher from Australia also contributed a text to the forthcoming post-conference volume) presented a total of 26 papers.

* * *

This volume contains the papers delivered at the first of these conferences. We present them in a different arrangement from the proceedings themselves – this time essentially chronological: from the late 17th century to the early 21st century. However, we treat the first part, devoted to a more general methodological reflection on the achievements of ‘imperiology’ in recent years, as an inspiring introduction for scholars of all these periods. We have arranged the texts in five thematic blocks: ‘I. Understanding Russia’, ‘II. Russian policy in the former territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth: A Comparative Aspect’, ‘III. Tools of the Empire’s Control’, ‘IV. Visions of Empire’, and ‘V. Russia in Asia’.

The book opens with a section entitled ‘Understanding Russia’. The first to present his reflections – from the perspective of political science theory – is Jan Holzer (Masaryk University in Brno) in his article ‘Passing Narratives? Concept of Imperialism and the Debate on Non-Democratic (but not Only) Regimes. In it, he critically analyses the role of the concept of ‘imperialism’ in the political science debate about non-democratic regimes. He concludes that, unfortunately, the role is insignificant, as “The contemporary political science community still prefers to see imperialism primarily as a Western legacy” and rejects the previously accepted distinction between authoritarianism (non-expansive) and expansion-oriented totalitarianism. He identifies the question as relevant but insufficiently developed in the research: in the case of Russia, is imperial policy an element of ideology or rather of mentality? Next, Darius Staliūnas of the Institute of Lithuanian History

in Vilnius takes an insightful look at the relationship between the empire and the group of national identifications formed within it in world historiography. In particular, he critically analyses the view, entrenched in ‘recent imperiology’, that the rivalry between Russian imperial policy and elements of Polish cultural and economic rule created in the Lithuanian-Ruthenian lands in the 19th century “a kind of a niche” that was to prove beneficial to the Ukrainian, Belarusian and Lithuanian nations crystallising in the region. Rather, he sees Russia’s imperial policy as the reason for the delay of individual national movements in the area. As he writes: “The ‘niche’ theory (small nations’ won as a result of the conflict between the ‘big’ players) is not only poorly substantiated but more arguments can be found to support the opposite thesis (e.g. Lithuanians, Belarusians and Ukrainians suffered precisely because of Russia’s anti-Polish policy, sometimes even more than the Poles themselves)”. In turn, Marek Kornat (Institute of History of the Polish Academy of Sciences/Cardinal Stefan Wyszyński University) recalls the opinions of Polish diplomats of the Second Republic of Poland on the foreign policy of the Soviet State: from the Riga Peace of 1921 to the conclusion of the non-aggression pact in July 1932. What is evident in this analysis is not so much the Polish ‘imperial perspective’ as a sense of threat to Poland’s restored independence by the Soviet state as a revisionist power against the Versailles system, ready to cooperate with the other revisionist empire, Germany, and at the same time having at its disposal new tools of diversion against its neighbours, such as the communist movement controlled from Moscow.

The following parts present specific instances and manifestations of Russian imperial policy in each century. In the second part, five studies are devoted to the Russian policy of the ‘long eighteenth century’ – from the assumption of power by Tsar Peter I to the death of Tsar Paul I – in the territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth in comparative terms. In the light of the theses of the ‘new imperial history of Northern Eurasia’ cited above, which question the existence of expansionism in Russian policy before Empress Catherine II at all, and which restrict the very concept of imperialism exclusively to the incorporation of the territories of neighbouring states directly into the empire, it seems particularly necessary to recall the policy of building an ‘external empire’: networks of influence and methods of control over other states formally separate from Russia. The history of the control of the Polish-Lithuanian Commonwealth by such influence, particularly during the reigns of Peter I and later of his daughter Elizabeth, although analysed in great detail in recent years by, among others, Piotr

Burdowicz-Nowicki and the Moscow scholar Boris Nosov,⁹ still provides highly interesting material in this respect.

In this section we are introduced to interesting new interpretations which, thanks to many years of searches in Russian archives, are brought out by Urszula Kosińska (University of Warsaw), who presents the mechanisms of imperial policy in Poland from Peter I to Anna Ivanovna (1697–1740), and by Andrei Matsuk (Institute of History of the Polish Academy of Sciences) in his article ‘Russian Policy after the Organisation of the Pro-Russian Party in the Polish-Lithuanian Commonwealth between 1734 and 1735’. Tomasz Szwaciński (National Library, Warsaw) deals with the turning point of the crisis of the Russian-British alliance during the ‘diplomatic revolution’ in 1756, on the eve of the Seven Years’ War. In turn, Dorota Dukwicz (Institute of History of the Polish Academy of Sciences) points to prestige as a vital factor in the imperial policy of Catherine II’s Russia on the example of the so-called ‘dissident affair’ in the in the Polish-Lithuanian Commonwealth. In contrast, Ewa Zielińska (Institute of History of the Polish Academy of Sciences), in her study entitled ‘The Price of Non-Sovereignty – the Polish-Lithuanian Commonwealth vs the Turning Point in Russian-Austrian Relations in the Light of the Baron Karl Julius Affaire 1779–1781’, reveals the issue of negotiating the influence of the two neighbouring empires.

The section concludes with two studies on the ‘long nineteenth century’ (from 1801 to the First World War). Theodore R. Weeks (University of Southern Illinois at Carbondale) analyses the phenomenon he called ‘The Logic and Madness of Imperial Politics’ in the title of his study – the persistent failure of the St Petersburg power elite (between 1863 and 1915) to recognise or at least appreciate, the problem of an emerging separate Ukrainian identity. On the other hand, Stanisław Wiech (Jan Kochanowski University in Kielce) recalls the concepts of mass resettlement created during the reign of Alexander III in the creation of the ‘Russian space’ and the ‘Russian world’. He examines the mechanisms of discrimination, exclusion, isolation, degradation and expulsion envisaged within their framework, justified by the ‘civilising mission’ and defence strategies against internal and external enemies. The basis of his analysis is the little-known project presented in 1885 by Warsaw Governor-General Iosif Hurko for the takeover by the Russians of almost all the Polish landed estates located in the part of the Kingdom of Poland situated on the right bank of the Vistula River, as well as the recommendation made four years

⁹ See J. Burdowicz-Nowicki, *Piotr I, August II i Rzeczpospolita, 1697–1706*, Kraków 2010; Б.В. Носов, *Установление российского господства в Речи Посполитой. 1756–1768 гг.*, Москва 2004.

later by Interior Minister Ivan Durnovo on the mass resettlement of former Uniates and Catholics. Professor Wiech presents the empire's religious policy of this period, linking it to the issue of the comprehensive restriction of the influence of the Catholic population and Polish nationality in the gubernates inhabited by former adherents of the Greek Catholic Church, officially incorporated into the Orthodox Church in 1875. He also draws attention to the projects and calls of Russian officials at the highest level, which appeared in these years, to 'finally solve' also the 'Jewish question' and to 'cleanse Russian space' of the so-called *inorodtsy* (lit. 'people of another tribe').

Part three of the volume consists of five studies analysing the tools of the empire's influence. It opens with a text by an eminent expert on another aspect of Polish politics of the period, so-called Prometheism, Zaur Gasimov (Turkish-German University, Istanbul), who, however, departs from this theme to focus on the example of the functioning of a relatively small national group – the Polish Tatars – in the system of a multiethnic state, which was the Second Republic. The study entitled 'Shared Language, Different Faiths, Hybrid Identity' provides an interesting contribution to a broader discussion of the concept of 'national indifference' introduced by Tara Zahra, which allows one to rethink the division along the axis so often adopted in research on the question of nationality in empires: groups (linguistic, religious, cultural) 'oppressed' and 'oppressor'. The example of the Polish Tatars, the Muslim religion, and the Polish language may also serve – in the author's intention – to draw comparisons with the situation of various ethno-religious groups (nationalities) in successive forms of the Russian/Soviet empire. Bartłomiej Gajos (Juliusz Mieroszewski Dialogue Centre) looks at the specific case of Gleb Rar (Rahr) – a peculiar link between the ideologies emerging in the circle of Russian conservative émigrés (National Alliance of Russian Solidarists, Ivan Ilyin) and the political concepts of the Putin era. In turn, the text by Michał Wojnowski (an independent researcher from Warsaw) presents another intermediate link between the Soviet era and the political technologies of contemporary Russia. In a study, fascinating in its biographical detail and depth of intellectual analysis, about the Moscow Methodological Circle and its influence on the theory and practice of social engineering in the Russian Federation, the author shows how, from an informal group of logicians under the guidance of philosopher Georgy Shchedrovitsky (and initially Alexander Zinoviev), a centre of reflection on new techniques for controlling society and manipulating opponents in imperial global politics was formed from the late 1950s. From this 'school' would come, among other things, the concept of reflexive management, created by Vladimir Lefevre (a psychologist and mathematician, a pupil of Shchedrovitsky). As Wojnowski demonstrates, it found

application in military and active operations, especially disinformation, carried out by the security organs of the USSR, and has continued after 1991, including through the Foreign Policy Association (with the participation of, among others, Piotr Shchedrovitsky, son of the Circle's founder, and Gleb Pavlovsky). The problem of change and continuity between political structures, ideologies, practices of action and mentality in the successive forms of Russia's existence from the eighteenth to the twenty-first century undoubtedly finds worthwhile cases and analyses in the volume presented.

An important field of observation of Russian imperial ideologies in the 20th century is also the political thought and journalism of the émigrés for researchers of this topic. This area is the subject of a study by Łukasz Dryblak (Institute of History of the Polish Academy of Sciences). He examines the creation of an image of Poland in the journalism of Russian émigrés during the Second World War. Fascism, anti-Semitism and nationalism – this is what the stereotype of Poland fighting during the war for independence from the Third Reich and Stalin's state boils down to. The independence aspirations of the 'small nations' (not only Poland but also the Baltic republics) are consistently presented in this perspective as the main threat to a future Russia and the stability of Europe and the world. And, indirectly, a justification for entrusting this area to the 'care' of a revived Russia. An important topic is presented in a text by Paweł Libera (Institute of History of the Polish Academy of Sciences), entitled 'The Communist International as an Instrument of Soviet Russia's Imperial Policy, 1919–1943. A Contribution to the Discussion' – which constitutes not only a review of the latest research of world historiography on this topic but also an original interpretative proposal.

A look at the analysed problem from an external perspective is made possible by the studies presented in the section on visions of empire. In them, the Russian (or Soviet) Empire is not presented as a subject but as an object of observation or a kind of political deconstruction performed from the outside, both in a geopolitical and ideological sense. This section opens with a text by Aleksander Łaniewski (Institute of History of the Polish Academy of Sciences), 'Anarchists and the Wars of Empires. The Story of a Certain Dilemma (1914/2023)'. How does anarchism, according to its doctrine and tradition, directed against any oppression identified with the state as such react to the clash of empires with other states? Does it distinguish between the 'lesser' and the 'greater' evils among the great political structures fighting each other? The author analyses this interesting question by comparing Peter Kropotkin's reaction to the Russian Empire's entry into the First World War with the perspective of post-Soviet anarchists who reject pacifism and defend Ukraine's subjectivity in its conflict with Russia. Although, as the

author writes, “they look at NATO in the same way that Kropotkin looked at the Russian Empire in 1914 – this creation must disappear, as it is a military, hierarchical and imperial structure”, in the ongoing war they take the side of the Ukrainian people resisting Russian imperialism, “who right now are fighting not only for the *raison d'être* of their own existence but for a new quality of the future social system in the whole region, with the possibility of realising direct democracy and social justice”.

The subsequent text in this section, by Marek Wojnar (Institute of Political Studies of the Polish Academy of Sciences), analyses the ideas of the division of Russia in Ukrainian political thought between 1918 and 1941. The Russian empire as a problem to be solved by breaking it down along ethnic seams, but also based on racial and geopolitical ‘arguments’ – these are important strands of ideas, from Mykola Michnovsky to Yuriy Lypa. The author of the study shows them in the context of the development of the fantasy of a great Ukrainian empire in part of a broad spectrum of political thought, while emphasising that the Ukrainian idea of dividing Russia also took non-imperial forms (on the right wing of the Eserovists and the continuators of the political legacy of the Ukrainian People’s Republic). Must the answer to Russian imperialism be imperial visions of neighbours creating or reconstructing their state structures in moments of crisis for the Russian centre? This is yet another crucial question raised by reading the texts collected in the volume. The volume closes with a brilliant synthesis by Boris Sokolov (an independent researcher from Moscow) of the most important variants of imperial ideology in Russia and the Soviet Union – from 1900 to 1953. Particularly fascinating is his look at the transitions from non-national to national imperial ideology in the final years of tsarism and from imperial internationalism to Russian imperial nationalism in the first decades of the Soviet state and the unsuccessful attempts to create a non-imperial Russian nationalism after 1945.

Also of a synthetic dimension is Hiroaki Kuromiya’s (Indiana University) text, ‘Russian/Soviet Imperialism as Seen from across the Pacific’, which opens the volume’s final section on Russia in Asia. Kuromiya covers an even broader chronological spectrum than Sokolov’s, up to the twenty-first century. Focusing on one Far Eastern vector of Russian/Soviet imperial policy, he shows its importance as a testing ground for solutions subsequently applied in Moscow’s European theatre of expansion. It also highlights the recurring techniques of camouflage, subversion and disinformation in the strategy of this expansion. Russian researcher Svetlana Mulina (Omsk State Technical University) discusses the empire’s ‘legal practices’ in relation to the group of five to ten thousand Bar Confederates taken prisoners of war by Catherine II’s army in the formally independent Polish-Lithuanian Commonwealth,

which was not at war with Russia, and then conscripted into the Russian army (mainly to serve in garrisons in western Siberia) based on imperial edicts and decrees of the Imperial Senate. How diverse the ways in which the imperial practices of eighteenth-century Russia were manifested and justified in the cases shown here, combining elements of diplomacy, propaganda, military and police violence and legal experimentation...

The volume closes with a text by Jerzy Rohoziński (Pilecki Institute), who focuses his research on the Central Asian region of the so-called 'Hungry Steppe' (areas in southern Kazakhstan, Uzbekistan and Tajikistan). He analyses the methods of colonisation policy applied in this area – from the late 19th century to the mass deportation of the population to the area during the Stalinist years, but above all, he highlights the continuity of the economic and social objectives of this policy (increasing cotton acreage) and how its methods are ideologically justified by a 'civilising mission' and 'pioneering' mythology.

This concludes the narrative of the last text of this volume. Of course, this does not close the discussion of Russian imperialism or its research analyses. Let me recommend this publication to the attention of all those interested in the past and present of Russia, 'Northern Eurasia', 'Eastern Europe', as well as the comparative history of empires and imperialisms. Paraphrasing the definition of empire quoted above by Valerie Kivelson and Ronald G. Suny, it can be said that the study of empires should indeed show 'differentiation rather than integration or assimilation' – into a single, currently dominant (imperial?) model. Imperialism in its 'traditional' forms: expansion, violence, suppression of group identities, rivalling or undermining its 'stability' – is still an important part of these studies. And its research should continue to be developed, which is precisely what conferences and volumes that bring together different research perspectives, interpretative contexts and human individualities are designed to do.

Technical note: we present the texts that conference participants submitted for publication in this volume. Missing, therefore, and much to our regret, are three interesting papers that, in addition to those collected here, were delivered during the proceedings: Katarzyna Błachowska (University of Warsaw), 'On the Foundations of the State Ideology of the Russian Empire: Mikhail Pogodin's Concept of the "Ruthenian world"', Henryk Głębocki (Jagiellonian University/Institute of National Remembrance), 'Geopolitics of the Polish-Russian Conflict in the Epoch of the January Uprising from the Perspective of the Empire', and Mikołaj Banaszkiewicz (National Library, Poland), 'A Liberal

Vision of the Solution of the Polish Question in the Post-January Uprising Era (Journalism of the Newspaper *Sankt-Petersburgskiyе Vedomosti*). We are printing all the submitted texts in the languages in which they were prepared, i.e. in Polish, English and Russian – acknowledging that these three languages are, in a way, the natural ‘learning environment’ for the potential recipients of the present publication.

Andrzej Nowak

Kraków–Warsaw, 31 January 2024